

תולדות מלחמת היהודים ביהודים

בשנת 1929 יצא האנתרופולוג האנגלי גרגורי בייטסון לפואה-גינאה החדשה כדי לחקור את אורחות חייהם של השבטים הנידחים שהתגוררו באי במשך אלפי שנים מבלי לבוא במגע של ממש עם העולם החיצון. אחת הקבוצות שעוררו את סקרנותו הייתה האיטמול (Iatmul), שבט מטיל אימה של צידי ראשים וקניבלים שחי בקרבת הנהר ספיק (Sepik). בייטסון גילה עניין מיוחד בדפוסי התנהגות מסוימים של האיטמול, שנטו להעמיק – במקום לצמצם – את הפערים ואת המחלוקות בין חברי השבט. סוג זה של התנהגות, שבייטסון כינה "סכיזמוגנסיס" (schismogenesis), יוצר "מעגל מרושע" של הסלמה, עקב התעקשותו של כל אחד מן הצדדים להגיב לפעולותיו המתגרות של זולתו בצעד קיצוני עוד יותר. תחרות בין שתי קבוצות יריבות הופכת כך לעימות ספוג איבה, אם לא לסכסוך אלים – והתוצאה הסופית עלולה להיות התפרקותה של המערכת החברתית כולה.¹ למותר לציין שמצבים של היזון חוזר חבלני אינם ייחודיים לשבט כזה או אחר. בייטסון זיהה צורות שונות של סכיזמוגנסיס במגוון רחב של אינטראקציות חברתיות, החל ביחסים אינטימיים בין פרטים וכלה במרוץ חימוש בין מדינות. המערכת הפוליטית – זירה של התגוששות ומאבקי כוח בלתי פוסקים – אינה יוצאת מן הכלל; בייטסון, שלא הרחיב בסוגיה, ציין רק שיהא זה מעניין "לבדוק באיזו מידה נוקטים פוליטיקאים מדיניות מסוימת כתגובת נגד לתגובות של יריביהם".²

ישראלי הקורא את כתביו של בייטסון יחוש, בוודאי, שאין צורך להרחיק עד פואה-גינאה החדשה כדי לחזות מקרוב בתהליכים סכיזמוגנטיים ובתוצאותיהם

העגומות. למרבה הצער, המדינה היהודית מספקת שלל דוגמאות לקונפליקטים מן הסוג שתיאר בייטסון. הסערה הציבורית העזה שהתחוללה בארץ סביב "חוק החרם", שהתקבל בכנסת בחודש יולי האחרון, היא אחת הבולטות שבהן. להעברת החוק בבית הנבחרים קדמה שורה של אירועים טעונים, הממחישים עד כמה משוסעת החברה הישראלית מבפנים ועד כמה חריפה האיבה השוררת בין חלקיה השונים. באוגוסט אשתקד הכריזה קבוצה של מחזאים ושחקנים ישראלים כי אין בכוונתה לתת את ידה להעלאת הצגות תיאטרון בהיכל התרבות שהוקם לא מכבר בעיר אריאל, השוכנת מעבר לקו הירוק. במכתב פומבי ששוגר להנהלות בתי התיאטראות השונים בארץ הצהירו חברי הקבוצה כי "השחקנים שבינינו מצהירים בזאת שיסרבו להופיע באריאל, כמו גם בכל התנחלות אחרת".³ במכתב נוסף, שפורסם בנובמבר, פנו המחרימים לאמנים המתעתדים להופיע בכל זאת באולם החדש והפצירו בהם להימנע מלעשות כן; "אנו קוראים לכם להעדיף את צו מצפונכם ואחריותכם הציבורית", כתבו לעמיתיהם.⁴

יוזמת המחאה התיאטרלית הציתה תבערה עזה: מועצת יש"ע הודיעה כי היא שוקלת להטיל חרם נגדי על חותמי המכתב;⁵ שרת התרבות והספורט, לימור לבנת, גינתה בחריפות את "הניסיון הממוחזר של קומץ אמנים להחרים את תושבי אריאל" והצהירה כי בדעתה לדרוש ממוסדות תרבות הזוכים לתמיכה ממשלתית להתחייב להופיע בכל מקום בתחומי הארץ כתנאי לתקצובם;⁶ וסיעת 'ישראל ביתנו', בראשות שר החוץ אביגדור ליברמן, הודיעה כי תפעל להפסקת מימנם של המחרימים בידי המדינה. "האמנים הללו יכולים ליהנות מחופש הביטוי אך לא מכספי משלם המסים. מי שמכנה את ישראל מדינת אפרטהייד אינו יכול ליהנות מפירותיה", אמר ליברמן.⁷

כעבור חודשים אחדים התלהטו שוב הרוחות סביב סוגיית החרם. ב-11 ביולי השנה אישרה הכנסת, ברוב של 47 תומכים מול 38 מתנגדים, את "החוק למניעת פגיעה במדינת ישראל באמצעות חרם, התשע"א-2011".⁸ החוק קובע כי "הימנעות במתכוון מקשר כלכלי, תרבותי או אקדמי עם אדם או עם גורם אחר, רק מחמת זיקתו למדינת ישראל, מוסד ממסדותיה או אזור הנמצא בשליטתה, שיש בה כדי לפגוע בו פגיעה כלכלית, תרבותית או אקדמית" היא עוולה אזרחית, החושפת את מבצעה לתביעת פיצויים ועלולה לשלול ממנו את האפשרות להשתתף במרכזים מטעם המדינה או לזכות בתמיכתה.⁹ הנסיבות שבהן נולד החוק לא היו קשורות ישירות לוויכוח הפוליטי בתוך המדינה גופא; העילה העיקרית לחקיקתו הייתה דרישתה של הרשות הפלסטינית מן החברות

הישראליות הנוטלות חלק בבניית העיר רוואבי (צפונית לרמאללה) להימנע מרכישת מוצרים שמקורם בהתיישבות היהודית במזרח ירושלים, ביהודה ושומרון או ברמת הגולן.¹⁰ רובו ומניינו של הציבור הישראלי חש זה זמן-מה כי הוא נתון למתקפה דיפלומטית, תרבותית וכלכלית בזירה הבינלאומית – מערכה אנטי-ציונית רחבת היקף, שזכתה לכינוי BDS (Boycott, Divestment and Sanctions) – וכי חוגים מסוימים בקרבו חברו, מסיבות כאלה ואחרות, לדורשי רעתה של המדינה היהודית. "חוק החרם" נתפס בעיני יוזמיו ומצדדיו כתגובת נגד הולמת לתופעה.

ואולם, ישראלים רבים ראו באיסור על החרם רמיסה גסה של חופש הביטוי ושל כללי המשחק הדמוקרטיים. בחזית ההתנגדות לחוק, שכוון מלכתחילה נגד השוליים הרדיקליים של הקשת הפוליטית, התייצבו דווקא אישים המזוהים עם המרכז, עם השמאל הציוני ואף עם הימין הליברלי. "יש לצאת נגד הממשלה שרוצה להעניש אזרחים שלא חושבים כמוה. זה מאפיין משטרים אפלים", הכריזה יושבת ראש האופוזיציה, ציפי לבני, בריאיון לגלי צה"ל.¹¹ "אין תקדים לחקיקה מסוג זה, לא בישראל ולא בשום מדינה דמוקרטית", כתב אמנון רובינשטיין, שר החינוך לשעבר וחתן פרס ישראל לחקר המשפט. "מותר לאזרחי ישראל להביע את התנגדותם להתנחלויות ולכל מה שכרוך בכך, בכל דרך המקובלת במדינה דמוקרטית".¹² גם יושב ראש הכנסת ואיש הליכוד, ראובן ריבלין, הצטרף למבקרים. "החקיקה המוצעת לא רק שאיננה מעמידה לרשות הדמוקרטיה כלי אפקטיבי להתמודדות עם צרת החרמות, היא אף מאיימת לדרדר אותנו לעידן שבו 'סתירת פיות' הופכת לפרקטיקה חוקית מקובלת; לעידן שבו קו הגבול הדמוקרטי-חוקתי נופל קרבן למעשים של פריצות חקיקתית", קבע ריבלין, והוסיף דברי אזהרה:

מבחינה פרקטית, תוצאותיו של חוק החרם יהיו אחרות. גם אלה שעד כה לא החרים את מדינת ישראל יעשו זאת, והפעם לא יבדילו [בין] קו ירוק לקו אדום ולקו סגול. בנוסף, החוק מחליש את אחיזתנו המוסרית ביהודה ושומרון ומלבה תסיסה ומחאה מיותרת מבית, באשר הוא מתגרה בעזות מצח בחירויות הבסיסיות של הריבון, אזרחי מדינת ישראל.¹³

"התסיסה והמחאה" מבית, שמפניהן התריע ריבלין, לא איחרו לבוא. תנועת 'שלום עכשיו' פתחה בקמפיין ציבורי הנושא את הכותרת "תתבעו אותי, אני מחרימ/ה את מוצרי ההתנחלויות". במודעות שפורסמו ברשתות החברתיות קראה 'שלום עכשיו' להימנע, בין היתר, מרכישת 'סלטי שמיר', אסלות של

ל'פסקי', יין מ'קב פסגות' ופטריות מתקוע.¹⁴ ארגון שמאל אחר, 'סולידריות שייח ג'ראח', הודיע ברוח מיליטנטית ש"קידום החוק האוסר עידוד חרמות מאלץ אותנו לא רק להחרים מוצרי התנחלויות באופן אישי, אלא לקרוא לכך בפומבי. הפרה פומבית היא תגובה הכרחית לחקיקה אנטי־דמוקרטית; אי־ציות מתריס מתחייב לנוכח דיכוי חירות המצפון והביטוי... אנו נכונים ואף מקווים לעמוד לדין בעוון הפרת החוק הבלתי דמוקרטי הזה".¹⁵ חלק מן המגיבים הרחיקו לכת עוד יותר. הסופר יורם קניוק קבע ש"מלחמת האזרחים הישראלית כבר הוכרזה"¹⁶ והציע לכוון מדינה עצמאית, נאורה, חילונית ושפוייה יותר בתל אביב,¹⁷ ואילו הקולנוען ג'אד נאמן, חתן פרס ישראל, אמר בשיחה עם העיתונאי זאב קם כי "הדבר הרצוי כאן, שהעניין יוכרע במלחמה... שתהיה מלחמת אזרחים בין הימין לשמאל, ואז נראה מי ינצח".¹⁸

בלהט הפולמוס על חירויות האזרח ועל גבולותיהן (עניין בעל חשיבות מכרעת, לכל הדעות) הקדישו בני הפלוגתא תשומת לב מועטה, אם בכלל, לדינמיקה ההרסנית שהשתלטה על הדיון – סכיזמוגנסיס של תגובה ותגובה נגד, שסחף מחנות פוליטיים יריבים להתנגשות ציבורית הולכת ומחריפה. אפשר שאחת התוצאות הבעייתיות ביותר של חוק החרם הייתה הלגיטימציה הלא מכוונת שלה זכה אקט החרם עצמו בקרב פלחים מסוימים של הציבור, שהיו נמנעים ברגיל מאקט קיצוני כל כך לולא נפסל לשימוש בידי שנואי נפשם. ועם זאת, האיבה ההדדית שנגלתה במחלוקת החרם לא הפתיעה איש: הרי זו פתולוגיה מוכרת, שכבר גבתה מחיר דמים מעם ישראל בעבר – ולמרבה הצער, מחבלת ביכולתו לקיים דמוקרטיה בריאה ומתפקדת גם בהווה.

לחצים סכיזמוגנטיים מאפיינים, כנראה, כל קיבוץ אנושי. עמים רבים חוו סכסוכים פנימיים קשים, מהפכות אלימות ומלחמות אזרחים עקובות מדם. ובכל זאת, נדמה שהיהודים ניחנים בנטייה חריגה לפלגנות. "העם היהודי היה מפולג מאז ראשיתו", כותבים ארתור הרצברג ואהרן הירט־מנהיימר בספרם 'יהודים: דמותו של עם. "כאשר היה ליהודים, מדי פעם, משהו שדמה למבנה מאוחד", הם מציינים בצער, "היו ימיו קצרים".¹⁹ הרצברג והירט־מנהיימר נוגעים בנקודה חשובה, שמפתה מאוד לזהות בה דפוס היסטורי: כל אימת שעלה בידי עם ישראל לכוון קהילייה גדולה, הנהנית מאוטונומיה במידה כזו או אחרת, הוא נתקף עד מהרה דחף עז – כמעט בלתי נשלט – לקרוע את עצמו לגזרים.

כבר במבט ראשון אפשר להתרשם כי מדובר במחלת ילדות חשוכה מרפא. המקרא אינו חוסך מקוראיו את האמת העגומה על שנאת אחים ועל הקטל ההמוני הנגרם לעתים בגינה: בהוראת משה, בני שבט לוי הכו בחרב שלושת אלפים איש מקרב החוטאים שסגדו לעגל הזהב; השופט יפתח הגלעדי טבח ארבעים ושניים אלף מבני שבט אפרים ביום אחד; המלחמה שהכריזו בני ישראל על אנשי בנימין, בעקבות האונס הברוטלי של הפילגש בגבעה, גבתה את חייהם של רבבות בני אדם משני הצדדים וכמעט שגזרה כליה על השבט הקטן; ממלכות ישראל ויהודה התעמתו כמה פעמים לאחר הפילוג, ויהואש בן יהואחז אף עלה על ירושלים בראש צבא ובזז את אוצרות הארמון ובית המקדש. אף אחד מן האירועים האלה, קשים ככל שיהיו, לא נחקק בתודעה ההיסטורית היהודית כאסון לאומי. הם משתייכים לשלב מוקדם יחסית בהתפתחות האומה, תקופה של חיפוש דרך והתבוססות בנחשלות רוחנית ומוסרית. הפלגנות של ימי בית שני מוצגת במקורות כתופעה חמורה לאין ערוך: העם החבול, ששב מן הגלות אל ארצו החרבה, כבר החזיק בתודעה לאומית מגובשת ובמסורת תרבותית מרשימה, ובכל זאת התפרק בנקל לסיעות ניציות. וכפי שמסבירים חז"ל, הסחף הסכיזמוגנטי, שנעשה אלים יותר ויותר, הוביל לבסוף לקטסטרופה מחרידה:

מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים... אבל מקדש שני, שהיו עוסקים בתורה ובמצוות וגמילות חסדים, מפני מה חרב? מפני שהייתה בו שנאת חנם, ללמדך ששקולה שנאת חנם כנגד שלוש עבירות: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים.²⁰

מלחמת האחים שהשתוללה בירושלים במהלך המרד הגדול היא, בלא ספק, הכתם המביש ביותר בקורות ישראל. קבוצות הקנאים שהתבצרו בחלקיה השונים של העיר הפכו אותה לבית מטבחים וערכו זו בזו – ובכל מי שנקרה בדרכן – הרג חסר הבחנה. יוסף בן מתתיהו, שתיעד את המתרחש ממרחק בטוח, צייר תמונה קודרת של חברה שהמשטמה והייאוש העבירוה על דעתה:

האנשים אשר לא נטלו חלק במלחמת האחים איבדו עניין בכל דבר כי חשבו שאבדנם צפוי במהרה. בינתיים התכתשו אנשי הסיעות היריבות אלו עם אלו,

רומסים את תלי התלים של הוויות, והתפראותם הלכה וגברה, כאילו ינקו את טירופם מן הגופות שלרגליהם. פעם אחר פעם מצא כל צד דרך חדשה להשמדת הצד שכנגד, ובלא היסוס ביצעו את זממם ולא פסחו על שום דרך של ביזוי ואכזריות.²¹

זוועות המרד הגדול הותירו חותם עמוק בזיכרון הקולקטיבי היהודי – אך לקחיהן הופקו רק באופן חלקי. על אף הטראומה שחוו, היהודים לא ויתרו על זכותם לתעב זה את זה, ולעתים גם להתנכל איש לאחיו. בשל אילוצי החיים בגולה, הוגבלו המאבקים הפנימיים הגדולים לתחום הרוחני והתרבותי: נאמני התורה שבעל פה התייצבו נגד הקראים, ה"מתנגדים" מול החסידים, רבנים נגד מצדדי ההשכלה, האורתודוקסים נגד הרפורמים. אלא שוויכוחים תיאולוגיים ואידיאולוגיים מעולם לא חסרו שנאה יוקדת. המחלוקת בין התנועה החסידית ובין ה"מתנגדים" הליטאים, למשל, נדמית כיום כעניין פעוט ערך, יחסית – שני הציבורים הרי משתפים פעולה במסגרות מסוימות, חינוכיות ופוליטיות – אולם לפני מאתיים וחמישים שנה היא הציתה מאבק חסר פשרות, שזעזע את העולם היהודי מן היסוד. די בקריאת ה"קול קורא" שצורף לכרוז החרם שהטילו פרנסי קהילת וילנה על החסידים בשנת 1781 כדי להיווכח בעוצמת הרגשות שהניעו את המאבק הזה:

קול צופיך חכמי וגאוני הזמן, ספריי וחכמיא, ישאו קול יחדיו לגעור במסטינים הללו, לבעד הקוצים מן הכרם לשיתם בתה, לזמר עריצים, לדרוך אחריהם בקשת וחצים, לעקור ולשרש דעתם ומחשבתם הנכזבת ולעשות כיליון חרוץ שוטף צדקה, לבל יהיו למכשול ולפוקה, הורידו מעליהם עדי תורה, וכבו אורה, יחשבו להעריך בסוד קדושים וילכו לקראת נחשים...²²

העימות בין הליטאים לחסידים, שהניב שורה של חרמות, כתבי פולמוס וחיכוכים אגרסיביים, שכך קמעא רק בתחילת המאה התשע־עשרה, עם הופעתו של גורם חדש שכנגדו ההינו היריבים הישנים להתלכד: תנועת ההשכלה היהודית.²³ מתברר, כפי שציין כבר אריסטו, ש"איום משותף מאחד אפילו את המרים שבאויבים".²⁴

עם שיבת ציון המודרנית, גילה העם היהודי זירה חדשה־ישנה שבה יכול היה לבטא את דחפיו הסכיזמוגנטיים במלוא עוצמתם: הפוליטיקה הלאומית. לתנועה הציונית לא נדרש זמן רב כדי לחוות את הפיצול הראשון – הפולמוס הסוער סביב "תכנית אוגנדה", שהביא לפרישת הטריטוריאליסטים ב־1905 – ואז

לעבור משברים דומים שוב ושוב. החמור שבהם, הנותן את אותותיו בחברה הישראלית עד עצם היום הזה, הוא הקרע בין תנועת העבודה, בהנהגת דוד בן-גוריון, ובין הציונות הרביזיוניסטית, בראשותו של זאב ז'בוטינסקי. בתחילת שנות השלושים של המאה הקודמת איימה העוינות בין המחנות להצית מלחמת אחים של ממש. המתרחשות הגיעה לשיאה עם רצח חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בליל שבת 16 ביוני 1933. האצבע המאשימה הופנתה כלפי הרביזיוניסטים, שהובילו מסע הסתה חריף נגד ארלוזורוב בגלל המשא ומתן שניהל מול שלטונות גרמניה הנאצית לגיבוש "הסכם ההעברה".²⁵ אף שהנאשמים בביצוע הרצח, צבי רונזבלט ואברהם סטבסקי, זוכו בסופו של דבר, השד כבר יצא מן הבקבוק.²⁶ הנהגת מפא"י החליטה להחריק את המאבק ביריב מימין והקימה בשלהי אותה שנה את 'פלוגות הפועל' (או בשמן הרשמי – 'הסדרן'), מיליציה שיועדה, בלשונו של בן-גוריון, ל"מלחמה שלנו עם בית"ר, שבה אי-אפשר להסתפק באמצעים של הטפת מוסר וצריך להעמיד כנגדו כוח מאורגן משלנו".²⁷

ואמנם, 'פלוגות הפועל' לא החמיצו הזדמנות להתעמת עם תלמידיו ועם חסידיו של ז'בוטינסקי. ב-17 באוקטובר 1934, לדוגמה, התנפלו יותר מאלף פעילים של 'פלוגות הפועל' ושל תנועות נוער שמאליות על אסיפה של רביזיוניסטים שהתכנסו בחיפה כדי להאזין לדבריו של הסופר והעיתונאי בנימין זאב פון וייזל. ההיסטוריוניות אניטה שפירא מתארת את התקרית:

מיד כשהחל פון וייזל לנאום, התחילו ההפרעות באולם, והדלת נפרצה מבחוץ. עד מהרה אבדה כל שליטה על ההמון המתפרע, שהחל לרגום באבנים את הנמצאים בתוך האולם. יותר מעשרים נפצעו, ובהם פון וייזל עצמו, ושני ילדים עוברי אורח, שאחד מהם נזקק לניתוח. המשטרה התערבה כדי להפסיק את המהומה, ואנשיה הוכו ונסקלו. משנסתיימה סוף-סוף התגרה, והפצועים הוצאו מן האולם על אלונקות, הסתדרו חברי תנועות הנוער שהיו במקום בשורות וצעדו בסך ברחובות חיפה כשהם שרים "קדימה הפועל".²⁸

האלימות הגלויה הייתה רק קצה הקרחון. תנועת העבודה הטילה למעשה חרם רחב היקף על הרביזיוניסטים: הם התקשו למצוא פרנסה, לקבל שירותים ממוסדות היישוב ואפילו לעלות ארצה. ב-1937 התאבד צעיר יהודי-פולני בשם שמחה פלושניצקי לאחר שמחלקת העלייה של הסוכנות סירבה להעניק לו סרטיפיקט בשל היותו חבר בית"ר. בעקבות הטרגדיה חיבר זאב ז'בוטינסקי פואמה נזעמת בשם "כולה שלי", שהבטיחה להשיב לאחראים כגמולם: "מן

היום בו נקראתי לפלא / של ביתר וציון וסיני, / יד אחים הסגירתני בכלא /
ותנעל בית אמי לפניי. / השרון והעמק לא לנו, / לא קציר, לא קטיפ, לא בניין /
אלוהים ליגון בחרתנו, / ותבחר את אחי לתליין. / זה הריב – לא נגמר הוא
עדיין / בין אדם ללבן ותכול: / עוד שלם נשלם לך קין / את נפשות צעירין
ניטול!²⁹

הקרע בין הפלגים הציוניים הניצים רק העמיק עם חלוף הזמן, אך המאבק
ביניהם לא חולל מרחץ דמים נוסח אירועי המרד הגדול. ההסלמה נמנעה, במידה
רבה, הודות לתחושת האחירות הלאומית שפיעמה במנחם בגין, מפקד האצ"ל
והדמות הבולטת ביותר בציונות הרביזיוניסטית אחרי מותו של ז'בוטינסקי.
סבלנותו של בגין הועמדה במבחנים קשים: בימי ה"סזון" (מדצמבר 1944 עד
פברואר 1945) ניצודו אנשיו בידי ארגון 'ההגנה' והוסגרו לבריטים, וב-22 ביוני
1948 הורה בן-גוריון לפתוח באש על אניית הנשק 'אלטלנה' – תקרית שבה
מצאו את מותם שישה-עשר מלוחמי האצ"ל ושלושה חיילי צה"ל. ועם זאת,
בגין גזר איפוק על עצמו ועל הסרים למרותו, מתוך נחישות "למנוע בכל מחיר
מלחמת דמים פנימית", כלשונו.³⁰ "הבחירה הייתה בין אסון לנו בלבד לבין אסון
לאומה כולה", כתב מאוחר יותר. "מלחמת אחים דו-צדדית, ידוע מתי היא
מתחילה, לעולם לא ידוע מתי היא מסתיימת".³¹

הקמת המדינה ב-1948 בלמה, או לפחות ריסנה, את התהליכים
הסכיזמוגנטיים שאיימו לדחוף את החברה היהודית בארץ ישראל אל
עברי פי פחת. עובדה זו יש לזקוף לזכותו של בן-גוריון, גדול המנהיגים הציונים,
שהיטיב להבין אילו שינויים מרחיקי לכת נדרש היישוב לעבור כדי להתמודד
בהצלחה עם אתגר כינונה של קהילייה ריבונית. מתוך ההכרה כי על צה"ל עול
הימים לתבוע לעצמו מונופול על כוח מזוין – ומיד – הורה בן-גוריון להפגז
את 'אלטלנה' וחודשים ספורים לאחר מכן – לפרק את הפלמ"ח. מתנגדיו של
בן-גוריון, מימין ומשמאל, זיהו מניע פוליטי מאחורי הצעדים האלה והוקיעו
אותם נמרצות, אבל קשה לערער על הגיון הברזל שעמד ביסודם: מדינה
המעוניינת להתייצב על בסיס איתן אינה יכולה להשלים עם מציאות של ריבוי
מיליציות חמושות, המשרתות תנועות פוליטיות שונות ואינן סרות למרות
השלטון המרכזי.

פירוק המחתרות והפלמ"ח היה רק שלב אחד בטרנספורמציה ההיסטורית
הגדולה שעליה ניצח ראש הממשלה הראשון. מלאכת בניית המדינה נתפסה בעיניו

כמפעל שאפתני של הנדסה חברתית, בעל גוון משיחי כמעט, היוצר מחדש אומה אחת, מלוכדת וחדורת ביטחון עצמי, משרידיו העגומים של העולם היהודי הישן. "כדי להפוך עם גלותי לעם ממלכתי", הדגיש בן-גוריון, נדרשת "התמזגות פנימית חברתית וחברתית והכרת הייעוד הגואל של מדינת ישראל".³² בשם עקרון הממלכתיות ביסס בן-גוריון את מעמדה של המדינה כמוקד של הזדהות לאומית ושל תחושת שותפות אזרחית.³³ אחיזתה האיתנה של תנועת העבודה במנגנוני השלטון העמידה בתחילה בספק את כנות היומרה לרומם את המסגרת המוסדית של המדינה מעל ומעבר לפוליטיקה המפלגתית, אולם בחלוף הזמן – וביתר שאת מראשית שנות השישים ואילך – קרם האידיאל המאחד של הממלכתיות עור וגידים. דווקא התרופפות הרסן השלטוני של הממסד המפא"ניקי הישן תרמה תרומה מכרעת להגשמת חזונו של בן-גוריון: ככל שהתחזק צביונה הדמוקרטי, הליברלי והפלורליסטי של ישראל, כך חש חלק גדל והולך מן הציבור כי המדינה שייכת גם לו – וכי הוא משתייך אליה.

ואכן, בעיני הרוב הגדול של אזרחיה, ישראל נתפסת כשלם גדול יותר, ובוודאי אהוד יותר, מסך כל חלקיו; אופייה ההיברידי של ישות קיבוצית זו – סינתזה בלתי אפשרית של מדינה, לאום, חברה ומשפחה – מקנה ל"שבטיות" הישראלית חיוניות מיוחדת במינה. אוכלוסייה מגוונת למדי – שעמה נמנים יהודים חילונים ומסורתיים מימין ומשמאל, הציבור הדתי-לאומי, המיעוט הדרוזי ומהגרים לא-יהודים וצאצאיהם – רואה במדינה את ביתה ומזדהה עמה עמוקות.³⁴ על אף ההבדלים והפערים הלא מבוטלים בין הקבוצות האלה, אין הן מהססות להתלכד יחדיו בשעת חירום. אחד ממפגני הסולידריות המרשימים ביותר התרחש בזמן מלחמת לבנון השנייה: תושבי הצפון, שנאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם תחת מטרי הטילים של חיזבאללה, מצאו מקלט זמני אצל משפחות מן המרכז, שפתחו בפניהם את בתיהן אף שברוב המקרים לא הייתה כל היכרות מוקדמת בין האורח למארח.

אותה תחושת סולידריות, המתעצמת לנוכח איומים חיצוניים, סיפקה לחברה הישראלית הגנה מסוימת מפני דחפים סכיזמוגנטיים. ובכל זאת, לא לעולם חוסן: אף שתרשים של מלחמת אזרחים נראה עדיין רחוק מאוד מן המציאות, התקפות ברוטליות של יחידים או של קבוצות קטנות על אישי ציבור ועל יריבים פוליטיים – דוגמת רצח פעיל 'שלום עכשיו' אמיל גרינצוויג ב-10 בפברואר 1983 וההתנקשות בחייו של ראש הממשלה יצחק רבין ב-4 בנובמבר 1995 – מעידות על מרבצים עצומים של אלימות כבושה מתחת לקליפה השברירית של החיים הדמוקרטיים.

בד בבד, השתלחויות הדדיות, הגולשות לעתים להסתה פרועה, הפכו לחיזיון נפרץ בזירה הציבורית. מקבץ מקרי מן העת האחרונה מבהיר את חומרת הבעיה: בתגובה לפינוי שתי משפחות יהודיות מדירות באזור השוק הסיטונאי בחברון פנה הלל וייס, מרצה לספרות באוניברסיטת בראילן, למפקד כוחות צה"ל במקום ואיחל לו "שאמו תהיה שכולה, שאשתו תהיה אלמנה, שילדיו יהיו יתומים ושהוא ימוגר במלחמה הבאה";³⁵ גבי גזית, משדרני הרדיו הפופולאריים בישראל, גידף וחירף את החרדים, תוך שימוש בביטויים כמו "עלוקות" "פרזיטים" ו"תולעים", ותבע "לכלוא אותם בשכונותיהם" ולנתק אותם משירותי החשמל והמים או לגרשם מן המדינה;³⁶ אייל ניר, אקטיביסט ומרצה בכיר לכימיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, כינה את פעילי הימין "כנופיות בנדיטים השורצות בארצנו", וכתב בדף הפייסבוק שלו כי הוא "קורא לעולם לבוא לעזור לשבור לנבלות האלה את המפרקת";³⁷ וזאב שטרנהל, היסטוריון ופובליציסט בעל שם, טען בטור שפרסם לפני כעשור בעיתון הארץ ש"אילו הייתה בפלסטינים מעט תבונה", הם היו "מרכזים את מאבקם נגד ההתנחלויות" ו"נמנעים מהנחת מטענים בצדו המערבי של הקו הירוק".³⁸ חלק מן הקוראים פירשו את הדברים כהתרת דמו של ציבור המתיישבים ביהודה ושומרון. אחד מהם, יעקב טייטל, הניח מטען צינור בפתח ביתו של שטרנהל בספטמבר 2008 וגרם לפציעתו. טייטל, טרוריסט מטעם עצמו שביצע שורה של פיגועים רצחניים נגד פלסטינים ויהודים, אמר לאחר לכידתו שלא התכוון להרוג את איש האקדמיה השנוי במחלוקת, "אלא רק לפגוע בו. הוא קרא למותם של מתיישבים, וזכה בפרס ישראל ולכן הוא אטרקטיבי. הוא שמאלני והוא מלמד אנשים את הדת שלו".³⁹

קל להיתפס לייאוש לנוכח האווירה הרעילה שהשתלטה על השיח הישראלי. המולת הניאוצים, ההשמצות והאיומים מטביעה קולות שפויים יותר, המבקשים לשמר את המכנה המשותף הרחב שעליו נשענת הדמוקרטיה היהודית. דברי האזהרה שמשמיעים קולות אלה נעשים בהולים יותר ככל שנוקף הזמן. "הכרסום בממלכתיות הישראלית מאמצע שנות השמונים הגיע עד לידי הפרזות המאיימות על תפקודה ואף על עמידותה של המדינה עצמה, תהיה מה שתהיה מגמתה החברתית", מתריעים ההיסטוריון אבי בראלי והמשפטן ניר קידר.⁴⁰ חוקרת המחשבה המדינית פניה עוז-זלצברגר סבורה, כנראה, שכבר מאוחר מדי לאחות את השבר. טור שפרסמה בעיתון הארץ בעקבות אישור חוק החרם בכנסת נקרא כקינה על הפרויקט הציוני:

תם עידן "יחד שבטי ישראל". לא נשיר עוד "שבת אחים גם יחד". לא נרקוד עוד, אפילו בחתונות, "לחיי העם הזה וכמה טוב שהוא כזה". התהליך היה ארוך, אבל הרגע התודעתי הוא קצר, אכזרי, ומתרחש ממש עכשיו: שבטי ישראל מפולגים יותר מאי-פעם בעידן המקראי או המודרני. הקיבוץ הפך לפירוד. אין עם אחד, בשום מובן, לאומי או אזרחי. מפדרציה רופפת אך עמידה של שאיפות והשקפות, הוא הפך לזירת התכתשות, גידוף ואכיפה. רע מאוד שהוא כזה.⁴¹

למרות התרבות סימני העזובה וההתפוררות, מוקדם מדי להספיד את המדינה היהודית. בששת העשורים שחלפו מאז הקמתה, התמודדה המדינה בהצלחה לא מבוטלת עם השסעים העמוקים בקרב הציבור הישראלי. ואולם, המתח הפנימי הבלתי פוסק בין קבוצות ומגזרים שונים – בין יהודים לערבים, בין ימנים לשמאלנים, בין דתיים לחילונים, בין אשכנזים למזרחים – גבה ממנה מחיר כבד: אף שישראל מתגאה בכינונו של משטר דמוקרטי המתפקד במצב חירום מתמשך, לא עלה בידה לפתח תנאים מסוימים הנדרשים לשגשוגה של רפובליקה נאורה לאורך זמן – ובראש ובראשונה, תרבות דיון ציבורי בריאה. הסדר הדמוקרטי-ליברלי, חשוב לזכור, מתבסס על ההנחה שהמרחב הציבורי אמור לשמש מקום מפגש בין בעלי עמדות שונות, העוסקים בהחלפת מידע ורעיונות ומנסים לשכנע זה את זה כמיטב יכולתם. בחברה הדמוקרטית המתוקנת, משא ומתן ערני מתנהל כל העת ובכל הרמות: בין האזרחים ובין עצמם, בין נציגיהם במוסדות הממשל, ובין הבוחרים לנבחריהם. הדמוקרטיה הייצוגית, מנקודת מבט זו, היא "ממשל באמצעות דיון".⁴² הוגה הדעות האנגלי ג'ון סטיוארט מיל סבר כי יתרונה של השיטה הפרלמנטרית נעוץ בעובדה שהיא מאפשרת שיג ושיח ערני, שבו נוטלים חלק נציגי כל העמדות:

אויביהן של כנסיות הנציגים מלעיגים עליהן לעתים קרובות, באמרם שאלה הם מקומות המשמשים לדיבור ולפטפט בלבד. ואינו אלא לגלוג של תוהו. אין אני יודע מהו הדבר שתוכל כנסת של נציגים לעסוק בו עיסוק מועיל יותר מאשר בדיבור המוסב על ענייניה הציבוריים הגדולים של הארץ, דיבור שכל משפט ומשפט שבו נותן ביטוי, אם לדעתו של איזה חבר אנשים חשוב שבאומה, ואם לדעתו של איזה יחיד שחבר אנשים ממין זה שם בו את אמונו. המקום שאפשר שם ללמד זכות – ואף ברוב התלהבות – על כל דבר שמעוניינים בו ועל כל

גוון של דעה שבארץ, לפני הממשלה ולפני באי-כוחם של שאר כל העניינים והדעות, המקום שאפשר שם לכפותם להקשיב, ולהכריחם או להסכים או לומר בבירור על שום מה אינם מסכימים, מקום זה הריהו כשלעצמו (אילו לא היה משמש לשום תכלית אחרת) אחד מן המוסדות המדיניים החשובים ביותר שבעולם, ואחד מיתרונותיו העיקריים של הממשל החופשי.⁴³

כנגד התפיסה המתדיינת (דליברטיבית) של החיים הציבוריים התייצבה במאה העשרים גישה אנטי-ליברלית מובהקת, המציגה את הפוליטיקה באופן שונה בתכלית: לא בתחום של שקלא וטריא, אלא כשדה קרב שבו מתנהל מאבק לחיים ולמוות. נציגה המובהק של גישה זו, הוגה הדעות הגרמני השנוי במחלוקת קרל שמיט, גרס כי אין להבין את הפוליטי אלא כהתנגשות בין מחנות ניצים המחלקים את העולם ל"ידיד" ול"אויב" ומבקשים להכריע את יריביהם – באלימות, אם אין בנמצא כוח המסוגל לרסנם. "הפוליטי הוא האנטגוניזם העז והקיצוני ביותר, וכל אנטגוניזם קונקרטי נעשה פוליטי יותר ככל שהוא מתקרב לנקודה הקיצונית – זו של ההתקבצות ידיד-אויב", טען שמיט.⁴⁴ לכל מי שאינו מבין מה מוטל באמת על הכף במאבק הפוליטי, מבהיר שמיט כי "משמעותם האמיתית של המושגים ידיד, אויב ומערכה נעוצה בדיוק בעובדה שהם מתייחסים לאפשרות של הרג פיזי".⁴⁵

כל אחת מן הגישות שהצגנו מציעה תיאור חלקי בלבד של הקהילה הדמוקרטית. העמדה הליברלית הקלאסית מדגישה את חשיבותה הבלתי מוכחשת של ההתדיינות, אולם נוטה לצייר תמונה אידיאלית-משהו של חברה שאותה מרכיבים פרטים רציונליים, המוכנים להטות אוזן איש לרעהו; העמדה השמיטיאנית נוגעת בנקודה חשובה – האנטגוניזם החריף המאפיין לעתים קרובות את השיח הציבורי – אך משרטטת דיוקן אפל של חברה מקוטבת, הניצבת כל העת על ספה של מלחמת אזרחים או הפיכה אלימה. במובנים מסוימים, התיאורים הללו מסמנים שתי אפשרויות – הראשונה אוטופית והשנייה קטסטרופלית – שביניהן מתמרנת הדמוקרטיה, וסיכויי הישרדותה מותנים במידת קרבתה אל הקוטב האחד או האחר.

לא קשה להבין איזו גישה משרת אקט החרם. מי שנוקט פעולה כזו אינו מעוניין בדיאלוג או בשכנוע; אפשר שנואש מהם ואפשר שמלכתחילה לא חפץ לבוא בדיון ודברים עם הצד שמנגד. החרמתו של ציבור כזה או אחר עשויה להתעטף באצטלה של חופש הביטוי, ואף ליהנות מהגנתו החוקתית של בית המשפט, אולם בפועל זהו אקט של אלימות ציבורית. הגם שאינו כרוך בשפיכות

דמים, החרם הוא מעצם מהותו ניסיון חיסול באמצעים פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים (בל נשכח, בהקשר זה, שהציווי המקראי "להחרים" את עממי כנען הורה במפורש על השמדה פיזית).⁴⁶ הטלת חרם שימשה סנקציה של לית ברירה עבור הקהילות היהודיות שחיו תחת שלטון זר, אולם כיום היא מקעקעת את היסודות שעליהם ניצבת הדמוקרטיה הליברלית: היא מבטאת אי-אמון בכוחה של ההתדיינות לגשר על מחלוקות ומבכרת על פניה את ההתנגחות העוינת והנקמנית.

דא עקא שגם החלטתה של הכנסת להוציא את החרם אל מחוץ לחוק אינה משרתת את השיח הדמוקרטי: היא אינה מעודדת הידברות או גישור על מחלוקות, אלא הדרה והרחקה מן הכלל באמצעות סמכותו הכופה של המשפט. הפלגנות המאפיינת את בית המחוקקים אמנם משקפת את הקיטוב השורר בחברה בכללותה, אולם קשה להשתחרר מן התחושה שהנבחרים אינם מתאמצים די הצורך להציב מופת לחיקוי עבור בוחריהם, ומעדיפים תחת זאת לאמץ כמה מן הגינונים התוקפניים של הרחוב הישראלי. התנהלותה של הכנסת מעניקה לעתים תימוכין מצערים לטענתו של שמיט שכללי המשחק הפרלמנטריים הפכו ללא יותר מ"קישוט שטחי, חסר תועלת ולפרקים גם מביך, כאילו צייר מאן דהוא להבות אדומות על הרדיאטור כדי ליצור רושם של אש לזהות".⁴⁷

ההיסטוריה הארוכה ורצופת האסונות של עם ישראל מעידה על חוסן מנטלי יוצא דופן, המתבטא באחדות ובסולידריות מעוררות ההשתאות שהפגינה אומה זו כאשר מצאה עצמה נתונה בסכנה. אפשר לשאוב עידוד מן הידיעה שהיהודים הוכיחו את יכולתם להתגבר על מחלוקות ועל סכסוכים פנימיים בעתות דחק ולפעול כאיש אחד למען מטרה משותפת. אבל חברה אינה יכולה לממש את מלוא הפוטנציאל הטמון בה רק על סמך נכונותה להתעלות במצבים חריגים; עליה לפתח כלים אשר יאפשרו לה להתמודד עם האתגרים האפרוריים יותר של טיפוח קהילייה ריבונית ודמוקרטית. תרבות ציבורית סכיזמוגנטית תקשה עליה לעשות כן, ולאורך זמן תשחק את כושרה לצלוח משברים קיומיים. גם בעת הנוכחית, כשהם נהנים מביטחון יחסי במדינה החזקה שכוננו על אדמת אבותיהם, צריכים היהודים לשנן ולזכור את הקינה קורעת הלב של יוסף בן מתתיהו, שהיה עד לפורענות הגדולה ביותר שהביאו בני עמו על עצמם:

הוי ירושלים, האומללה בערים! מה מכל אשר עוללו לך הרומאים – אשר נכנסו פנימה לטהר באש את הטומאה [שחוללו] אנשיך – מה מכל אלה שווה

לסבל הזה? לא היית עוד משכן האלוהים, ולא יכולת להוסיף להיות משכנו, לאחר שהיית לבית העלמין של בנייך, ובית המקדש היה לקבר אחים להמון החללים של מלחמת אחים. מי ייתן ויתהפך גורלך – אם תצליחי לחלות את פני האלוהים, מחריבך!⁴⁸

אסף שגיב

אב התשע"א / אוגוסט 2011

הערות

1. בייטסון הבחין בין "סכיזמוגנסיס סימטרי", המתרחש בין פרטים או קבוצות המגיבים זה לזה באותו אופן, ובין "סכיזמוגנסיס משלים", שבו ההתנהגות של כל אחד מן הצדדים מחזקת תגובה "הפוכה" של הצד שמנגד (לדוגמה, אסרטיביות הנענית בכניעות ובשפלות רוח). ראה Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology* (San Francisco: Chandler, 1972), p. 68.
2. Gregory Bateson, *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View* (Stanford: Stanford University, 1958), p. 186.
3. מרב יודילוביץ, "נסרב להופיע בהיכל התרבות באריאל", Ynet, 27 באוגוסט 2010.
4. מרב יודילוביץ, "סערת אריאל: 'אי-אפשר להכריח אתכם להופיע'", Ynet, 5 בנובמבר 2010.
5. אביאל מגנזי, "מועצת יש"ע שוקלת: חרם על האמנים המחרימים", Ynet, 29 באוגוסט 2010.
6. "לבנת: בלי התחייבות – אין מימון", Ynet, 8 בנובמבר 2010.
7. יהונתן ליס, "אביגדור ליברמן: ההצגה חייבת להימשך, ההסתה נגד המדינה חייבת להיפסק", הארץ, 7 בנובמבר 2010.
8. מורן אזולאי, "'חוק החרם' אושר; נתניהו וברק נעדרו מהמליאה", Ynet, 12 ביולי 2011.
9. לנוסח המלא של החוק ראה www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2011/07/boycottlaw.pdf.
10. חגי עמית, "ובינתיים ליד רמאללה: עיר פלסטינית חדשה למעמד הבינוני כבר בהקמה", דה מרקר, 23 ביולי 2011.
11. יהונתן ליס ותומר זרחין, "ציפי לבני על חוק החרם: רה"מ איבד את היכולת להבין", הארץ, 12 ביולי 2011.

-
12. אמנון רובינשטיין, "חוק החרם: היום השחור", nrg מעריב, 12 ביולי 2011.
13. ראובן ריבלין, "אוי לה לבושה", הארץ, 14 ביולי 2011.
14. ראה באתר הבית של התנועה, www.peacenow.org.il/boycott.
15. יהונתן ליס ותומר זרחין, "בעקבות אישור החוק: עתירה לבג"ץ וקריאה להחרים מוצרים מההתנחלויות", הארץ, 12 ביולי 2011.
16. יורם קניוק, "מלחמת האזרחים הישראלית כבר הוכרזה", וואלה, 12 ביולי 2011.
17. יורם קניוק, "להקים את מדינת תל אביב – ועכשיו", וואלה, 17 ביולי 2011.
18. עמרי מניב ואריק בנדר, "ג'אד נאמן: צריך מלחמה בין מתנחלים לשמאלנים", nrg מעריב, 7 ביולי 2011.
19. ארתור הרצברג ואהרן הירט־מנהיימר, 'יהודים: דמותו של עם (אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2010), עמ' 52–53.
20. בבלי יומא ט ע"ב.
21. יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגמה ליזה אולמן (ירושלים: כרמל, 2009), עמ' 442.
22. מובא אצל מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים: לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב–תקע"ה, כך א (ירושלים: מוסד ביאליק, 1970), עמ' 107.
23. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, עמ' 16.
24. Aristotle, *The Politics and the Constitution of Athens*, ed. Stephen Everson, trans. Benjamin Jowett (Cambridge: Cambridge University, 1996), p. 127.
25. ביום הרצח, 16 ביוני, פרסם הביטאון הרביזיוניסטי הקיצוני חזית העם מאמר תוקפני במיוחד פרי עטו של יוחנן פוגרבינסקי. "הציבור היהודי בארץ ישראל ובחוץ לארץ יפגוש את הברית המשולשת 'סטלין–בן־גוריון–היטלר' בבזבז ובשאט נפש", כתב פוגרבינסקי. "ולא תהא סליחה לאלה, שמפני בצע כסף מכרו את כבוד עמם לעיני כל העולם הנאור למטורפים שבאנטישמים. היהודים, שתמיד ידעו להעריך כראוי את מוכרי כבוד עמם ותורתם, יידעו גם כיום להגיב על הנבלה הזאת". אניטה שפירא, ההליכה על קו האופק (תל אביב: עם עובד, 1989), עמ' 96–97.
26. צבי רוזנבלט זוכה מאשמה בבית המשפט לפשעים חמורים ב־8 ביוני 1934. אברהם סטבסקי הורשע על סמך עדותה של סימה ארלוזורוב, רעיית הנרצח, אך ערעורו לבית המשפט העליון המנדטורי התקבל והוא זוכה ב־20 ביולי 1934. איש הרוח והפובליציסט אבא אחימאיר נידון לשנה וחצי של מאסר בפועל בשל היותו הכוח המניע של הארגון הרביזיוניסטי הרדיקלי 'ברית הבריונים', שעם חבריו נמנו רוזנבלט וסטבסקי.
27. מנחם שריד, לשלפון בחרתנו – בן־גוריון ו'בוטינסקי': המאבק על ההגמוניה ביישוב ובצינונות, 1930–1935 (הרצליה: אורן, 2005), עמ' 343.
28. שפירא, ההליכה על קו האופק, עמ' 111.
29. לנוסח המלא ראה www.benyehuda.org/zhobotinsky/kula_sheli.html. נסיבות חיבור השיר נידונות אצל דן מירון, "תרומתו של זאב ז'בוטינסקי לשירה העברית המודרנית", בתוך

- אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2004), עמ' 244.
30. מנחם בגין, המרד: זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל (תל אביב: אחיאסף, 1978), עמ' 211.
31. בגין, המרד, עמ' 210.
32. דוד בן-גוריון, חזון ודרך, כך ה' (תל אביב: מפלגת פועלי ארץ ישראל, 1957), עמ' 140–141.
33. בהקשר זה ראה ניר קידר, ממלכיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון (ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2009).
34. תחושת השתייכות מסויגת מאפיינת גם חלקים מן הציבור החרדי ומן האוכלוסייה הערבית, הדוחים את האידיאלוגיה הציונית. עם זאת, ברור שקבוצות אלה אינן תופסות את עצמן כחלק מן ה"שבט" הישראלי.
35. לשמיעת דברי הנאצה של וייס, www.youtube.com/watch?v=2oZos04g75o, ראה גם אפרת וייס ורועי מנדל, "המשטרה שוקלת חקירה פלילית נגד פרופ' וייס", Ynet, 7 באוגוסט 2007.
36. לשמיעת נאום ההסתה של גזית, www.youtube.com/watch?v=mJZ9eQF6Cac, ראה גם קובי נחשוני, "גבי גזית על החרדים: 'עלוקות, פרזיטים, תולעים'", Ynet, 12 באפריל 2010.
37. יוסי ניסן, "מרצה באוניברסיטת בן-גוריון: 'לשבור את המפרקת לפעילי הימין'", גלובס, 12 ביוני 2011.
38. זאב שטרנהל, "מול ממשלה סהרורית", הארץ, 11 במאי 2001.
39. רועי שרון, "עלילותיו של ג'ק טייטל במרתפי השב"כ", nrg מעריב, 2 בינואר 2010.
40. אבי בראלי וניר קידר, ממלכיות ישראלית (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011), עמ' 10.
41. פניה עוז-זלצברגר, "הקיבוץ הפך לפירוד", הארץ, 22 ביולי 2011.
42. ראה 5, ch. (New York: Knopf, 1869), *Walter Bagehot, Physics and Politics*.
43. ג'ון סטיוארט מיל, ממעל של נציגים, תרגם יוסף אור (ירושלים: מאגנס, 1958), עמ' 102–103.
44. Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, trans. George Schwab (Chicago: University of Chicago, 1996), p. 29. (להלן המושג של הפוליטי).
45. שמיט, המושג של הפוליטי, עמ' 33.
46. ראה דברים כ:טז-יח: "רק מערי העמים האלה, אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה, לא תחיה כל נשמה; כי הָחָרָם תחרימם, החתי והאמרי, הכנעני והפרזי, החי והיבوسی כאשר צִוָּה ה' אלהיך; למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבתם אשר עשו לאלהיהם; וחטאתם לה' אלהיכם".
47. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, trans. Ellen Kennedy (Cambridge: MIT, 1985), p. 6.
48. בן מתתיהו, חולדות מלחמת היהודים ברומאים, עמ' 441.